

POKOL BÉLA

Válasz Halmi Gábornak

Jó dolog a tudományos vita. És – néhány tematikus egyezés miatt is – Halmi Gáborral korábban már volt ilyen vitánk más folyóirat hasábjain, amellet, hogy többször is egymás mellett jelentek meg tanulmányaink különböző folyóiratokban, amelyekből rendszerint – a szerkesztők beleérző szerkesztése miatt – a problémák eltérő szemlélése világított ki. E vitánk az eddigiekben az alkotmányjog területére tartoztak, illetve a tömegkommunikációs szférát érintették annyiban, hogy míg Halmi a véleményszabadság határaival foglalkozva tárgyalta ezt a szférát, addig én a társadalom alrendszerei között igyekeztem elhelyezni – legalábbis szándékom szerint – szisztematikus elemzéssel (lásd Halmi 1991; Pokol 1991a). Vitapartnerem e mostani cikkével jogbölcseleti és részben társadalomelméleti szintre terjed ki vitánk. Már itt a bevezető megjegyzéseknél hadd jelezzem azt a nézetemet, amely szerint tudományos vita két tudós között csak akkor lehet adekvát, ha a vitapartnerek kölcsönösen ismerik – a vitakérdést illetően – egymás tudományos álláspontjának teljességét, és annak fényében vitatják a publikáció szempontjából különálló, egyes cikkeket. (Ugyanis e tudományos cikkek rendszerint a tudós hosszabb gondolati folyamának háttéréből emelkednek ki.) Én pedig két összegző kötetemben alapoztam meg azokat a nézeteimet, amelyeknek néhány vonatkozását ebben a Halmi által bírált cikkemben kifejtettem. Társadalomelméleti elemzéseim eddigi összefoglalása *A professzionális intézményrendszerek elmélete*, jogbölcseleti elemzéseim pedig *A jog szerkezete* című kötetemben jelentek meg (lásd Pokol 1990; 1991b). E kötetek ismerete nélkül – ami nyilvánvaló vitapartnerem anyagából – csak csipkelődés lehetséges közöttünk, és csak egészen kis mértékben tudományos vita. (A vitacikk végén lévő politikai oldalvágásra nem kívánok reflektálni.)

A Halmi Gábor által vitatott nézeteim tehát jóval összetettebbek, mint az általa tekintetbe vett kisebb cikkeim mutatják, de a Habermas-kötetre vonatkozó elemzéseit illetően készséggel elismerem írásának jó színvonalát. Nyilvánvaló, hogy alaposan olvasta el ezt a könyvet, még ha ez az olvasat mást is eredményezett, mint amire az általa vitatott írásomban én jutottam. Az ő olvasatával szemben oly módon próbálok érvelni a sajátom mellett, hogy kiemelek néhány részt a *Magyar Filozófiai Szemlében* frissen megjelent tanulmányomból, amely – szemben a *Politikatudományi Szemlében* megjelent szűkebb anyagommal – Habermas egész jog- és politikai filozófiáját is részletesebben elemzi. Vitapartnerem Habermasnak a „deliberatív politikára” és az ezzel összefüggő „kommunikatív hatalom” kategóriájára, illetve az alkotmánybíráskodásra vonatkozó felfogását értelmezi tőlem eltérően, így az említett nagyobb tanulmányomból az ezekkel foglalkozó részeket emelem át ide. Hadd jegyezzem még meg, hogy a „kommunikatív hatalom” kategóriájára vonatkozó korábbi elemzéseimet a debreceni jelenkortörténeti konferencián 1994. szeptember 1-én tartott előadásomban tovább bővítettem, így ebben a bővített formában emelem át ezt a részt ide.

KOMMUNIKATÍV HATALOM, POLITIKA ÉS KÖZIGAZGATÁS

Habermas általános társadalomszerkezeti felfogásában jelent újítást a „kommunikatív hatalom” fogalma az 1992-es kötetben. E fogalom bevezetésével megváltozik a politikai állam, a politika és a közigazgatás helyi értéke Habermas korábbi elemzéseéhez képest (lásd ehhez különösen Habermas 1971: 290–329).

Habermas az elmúlt évtizedekben mindvégig a „politikai állam és a polgári társadalom” kettős kategóriáit alapul véve tárgyalta a politikai szféra jelenségeit. Az egységes politikai állam fogalmának használata azonban már egyáltalán nem volt magától értetődő a 20. század nyugati demokráciái esetében, mivel a politikai pártok, az érdekegyesületek és a politikai sajtó szférájának intézményes kiépülésével az államon túl egyrészt politikai erőter szerveződött, másrészt a kitáguló közigazgatási apparátus és tevékenysége különvált, s egyszersmind kikerült a direkt politikai befolyás alól. Ezt a jelenséget már Max Weber jelezte a századelőn: „A szakképzett hivatalnoksereg uralomra jutásával egyidejűleg fejlődött ki – bár sokkal kevésbé érzékelhető átmenetekkel – az 'irányító-politikus' alakja... a közhivatalnokoknak két, ha nem is szervesen, de mindenképpen láthatóan különálló kategóriára kellett válniuk, egyfelől szakhivatalnokokra, másfelől 'politikai hivatalnokokra'. A szó tulajdonképpeni értelmében vett 'politikai' hivatalnokok külsőleg általában arról ismerhetők fel, hogy bármikor, tetszés szerint áthelyezhetőek vagy elbocsáthatóak vagy 'rendelkezési állományba' helyezhetőek” (Weber 1970: 396–399). Pontosabban megfogalmazva és rendszerelméleti nyelven kifejezve

ezt a weberi felismerést, a politikai állam politikai erőterrel való kitágulását és ezzel együtt a *par excellence* politikai alrendszer és a közigazgatási-jogi alrendszer kettéválását lehet a 20. század demokráciáiban megállapítani. Habermas hegeli–marxi ihletésű és a 19. századot idéző politikai állam fogalma mindig is problémát jelentett a politika elemzéseiben, mivel ezt a kettébomlást nem tudta tematizálni ezzel az egységet kifejező fogalommal (lásd ennek kritikájához: Pokol 1984–85). A „kommunikatív hatalom” fogalmának megjelenése és a politika elkülönítése a közigazgatástól bizonyos fokig orvosolja ezt a problémát, de látható az is, hogy Habermas eltérő határokat von meg itt e szférák számára, mint amelyek a weberi politika/közigazgatás elkülönítés nyomán kijelölhetők. Ez utóbbinál a közigazgatás esetében a hatalom elvesztését lehet kiemelni, ami a politika által alkotott programoknak (törvényeknek, rendeleteknek) való alvetés miatt következik be, de a konkrét erőszak-alkalmazást a jogilag szabályozott közigazgatás látja el. A politika ezzel szemben elszakad az erőszak közvetlen alkalmazásának lehetőségétől, és csak azokat a programokat alkotja meg, amelyek nyomán a közigazgatás – szükség esetén erőszakot is alkalmazva – szabályozza a társadalom egyes szféráit. A politikai hatalom elválasztása az erőszak-alkalmazástól és a közigazgatás erőszakalkalmazási monopóliuma így evidens módon következik a weberi gondolatmenetből.

Habermas tehát kiemelhette volna ezt a kettébontást Weber elemzéseiből is, azonban amikor ezekre az elemzésekre még alapvetően támaszkodott, akkor a számára kiindulópontot jelentő egységes „politikai állam” fogalom – megítélésem szerint – megakadályozta ebben. Most ő Hannah Arendt hatalom/erőszak fogalmi distinkciójával jutott el ugyanide: „A kommunikatív hatalom fogalmával csak a politikai hatalom keletkezését és nem a már konstituáldott hatalom adminisztratív alkalmazását, vagyis a hatalom alkalmazásának folyamatát ragadjuk meg” (Habermas 1992: 186). Nem lehet azonban a weberi politika/közigazgatás kettébontás helyére tenni a kommunikatív hatalom/közigazgatás distinkciót, mert a közigazgatásnak programot adó kommunikatív hatalmat Habermas döntően nem a politikai pártokra alapozza, hanem a társadalom mindennapi diskurzusaihoz közelebb levő „civil társadalom” szférájára, amely a különböző egyesületek, társaságok keretei közötti tevékenységet jelenti (Habermas 1992: 435–468). Ennek a súlyponteltolódásnak az eredményeként a politika nem a professzionális politikusok rétegeinek tevékenységeként jelenik meg, amely periodikus választásokon és a közvetlen demokrácia formáin keresztül alkalmanként a társadalom egészének választásain és szavazatain mérődik le, hanem a folyamatos politikálásban részt vevő aktív állampolgárok tevékenységeként. A jog alkotása ebben a tematizálásban a kommunikatív hatalom által meghatározott, úgy, ahogy a weberi politika/közigazgatás distinkciót elfogadó elmélet számára is adódik, csak itt a pártok alatti szinten tevékenykedő „civiltársadalmi” formák jelennek meg a jogalkotó erőként: „Ezért azt

javaslom, hogy a jogot mint azt a közvetítő médiumot kell megfogalmazni, amelyen keresztül a kommunikatív hatalom az adminisztratívba átültetődik” (Habermas 1992: 187).

Nézzük meg azonban közelebbről azt a kérdést, hogy mennyiben jogosult a valamikori „államhatalom” kifejezést módosított formában áttolni a politikán túlra, és kommunikatív hatalmat feltételezni. Csak a félreértések elkerülése érdekében szögezem le már a kiindulópontnál, hogy természetesen a „hatalomról” mint befolyásoló erőről a legkülönbözőbb társadalmi tevékenységek esetén beszélhetünk. Például a tudás, a tudomány hatalmáról, az irodalom és tágabban a művészeti termékek által kifejtett befolyásról és így hatalomról, vagy az egészséget biztosító orvosi rétegek, kórházak, klinikák hatalmáról – és még lehetne tovább sorolni – joggal lehet beszélni. Azonban a hatalom abban a szűkebb értelemben, amit a közhatalom jelent, az elmúlt évszázadok európai fejlődésében intézményesen is lokalizálódott, és formalizálódott, és az utóbbi mintegy 200 évben ez a közhatalom a legális erőszak-alkalmazás monopóliumát is el tudta érni. A szabaddá és tömegessé váló politizálással ez bővült ki politikai erőterrel az európai parlamentarizálódás folyamán, és bomlott ketté az egységes politikai állam közigazgatásra és politikai alrendszerre. Hadd jelezzem, hogy én már ezen a szinten problémát látok abban, hogy a politikai alrendszer helyett „politikai hatalomról” beszél valaki. Ez ugyanis egyetlen egységes hatalmi szférát sugall, miközben a politikai alrendszerben nagyjából a politikusok és a szervezetek fele – az ellenzék – hatalom nélküli, és elsősorban csak mint a jövő választások utáni lehetséges alternatíva van jelen a politikai alrendszerben. A közhatalmat csak a kormánypártok tudják meghatározni – a következő választásokig. Nos, ezt a speciális elrendezést elfedi a „politikai hatalom” kifejezés használata a „politikai alrendszer” kifejezés helyett. A „kommunikatív hatalom” kifejezés Habermasnál ugyanezt a hibát követi el, amikor a súlypontot a pártok közötti küzdelemről áthelyezi a közhatalom meghatározásától távolabbi diskurzusokra. Csak itt még szembeötlőbb a probléma, hiszen a résztvevők közül már tényleg senki nem tudja meghatározni monopolizáltan a közhatalmat, így a „hatalom” kifejezés már csak abban az általános értelemben használható, mint a tudomány hatalma vagy a művészetek hatalma stb.

Kivéve persze egy esetet: ha a parlament és a pártok előtti térben a plurális tömegkommunikáció és egymást kiegészítő politikai vélemények helyett monolit és egyszólamú tömegmédiumok alakulnak ki. Ekkor valóban lehet kommunikatív hatalomról beszélni – a választásokon győztes kormányzati hatalom mellett-felett – ugyanis az a társadalmi csoport, amely a politikailag monolit tömegmédiához priviligizáltan és folyamatosan hozzájut, valóban meg tudja határozni a közhatalom döntéseit és játékterét. Ebben az esetben tényleg kettős hatalomról lehet beszélni: a periodikusan visszatérő választásokból kinövő kormányzati hatalomról, és a tömegmédia monolit jellege által

gerjesztett kommunikatív hatalomról. Tehát ilyen esetben tényleg jogosult megfogalmazni a kommunikatív hatalom kategóriáját, ám ennek csak egészen kevés köze van a Habermas által feltételezett „egyenlő résztvevők kényszermentes diskurzusához”, hiszen – intencióival szemben – éppenhogy a szabad véleménycsere és közvélemény-kialakulás elfojtása hozza ezt létre. Végül is tehát a kritikám lényege a „kommunikatív hatalom” habermasi kategóriájával szemben röviden abban foglalható össze, hogy ahol plurális–kiegyenlített politikai diskurzusok folynak a pártok és a parlament akaratképződésének befolyásolására, ott a kommunikatív hatalom csak olyan általános igazsággal bír, amit egy sor további társadalmi tevékenység „hatalmáról” is el lehet mondani – így Habermas ezzel feloldja azt a speciális-intézményesített politikai hatalmat, amelyet a politikai alrendszeren belül a kormánypártok birtokolnak. Másrészt pedig ahol tényleg egy kommunikatív hatalom gerjesztődik egy monolit tömegmédiá szférá révén, azt Habermas tematizálása (szándékai ellenére) megnevesíti, és a realitás helyén egy fajta „ideális-kommunikatív”-szituációt tételez fel.

Egy rövid megjegyzés erejéig érdemes kitérni a kommunikatív hatalom tematizálásának a közép-kelet európai realitással találkozása után felbukkanó lehetséges következményekre. A kommunikatív hatalom és a hozzá csatolt „civil társadalom” fogalmakban ugyanis az a párt- és parlamentarizmus-kritika rejtőzik, amely a 19. század végén és a 20. század első évtizedeiben már többször fellobbant, és a közvetlen demokrácia szerepének növelését szorgalmazta a pártokon nyugvó képviselői demokráciával szemben. Habermas ugyan nem utasítja el a pártok létjogosultságát, de a politizálás súlypontját a folyamatosan politizáló polgárookra és a pártokon túli politikai diskurzusra kívánja áttolni. Ez mint normatív követelmény – a pártok és a parlamentarizmus szélesebb bázisú véleményalkotási folyamatokra alapozása – elfogadható és helyeselhető. A valóságban azonban a pártokon túli politikai véleményalkotás elsősorban a társadalom politikailag aktív csoportjaira, mindenekelőtt az értelmiségi rétegekre korlátozódik, és a tömegmédiák műhelyeiben szerveződik. Közép-Kelet-Európa országaiban, ahol a szellemi és kulturális infrastruktúra hagyományosan a fővárosokban koncentrálódik, és a most ismét lehetővé vált nyílt politizálásban döntő mértékben az értelmiségi körök vesznek részt, tehát itt a súlyponteltolás a pártokról a „bázis” felé – a bázis nagyon szűk jellege miatt – aligha lehet reális alternatíva, egyáltalán nem valószínű, hogy a Habermas szeme előtt lebegő állampolgárok széles tömegéhez kerül a politika meghatározása. Sarkosabban fogalmazva azt lehet mondani, hogy a „pártokráciától” a „mediokráciához” kerül át így a súlypont. A valóságban a kommunikatív hatalom formálása bizonyos fokig a tömegmédiák kezében van a fejlettebb nyugati társadalmakban is, de Közép-Kelet-Európa országaiban és Magyarországon különösen ez a helyzet. Kritikaként el lehet mondani Habermas „kommunikatív hatalom”-elemzéseivel

szemben, hogy míg a pártok esetében a kétségkívül meglévő problémákat – belső akaratképzésük demokratikusságának alacsony fokát, „államosított” jellegüket stb. – jelzi, addig a tömegmédia problémáit és a „mediokrácia” jelenségét nem vonja be elemzésébe, és így kimondatlanul az ideálisan eltervezett kommunikatív hatalom kerül a valóságos struktúrák helyére.

ALKOTMÁNYBÍRÁSKODÁS, JOG ÉS POLITIKA

Talán leginkább megvilágító erejű és új összefüggéseket feltáró ez a rész Habermas jogelméletében, és ezt feltehetően annak a feszültségnek köszönheti, ami olvasmányanyaga és átfogó jogkonceptiója között fennáll. Habermas jogirodalom-feldolgozása ugyanis nagymértékben szelektált, és jellemző rá, hogy alapvetően az amerikai jogfilozófiai és alkotmányjogi irodalmat ismeri, illetve a német jogirodalomból azokat a részeket, amelyek az elmúlt 30 évben az amerikai jogfilozófiai hatások révén formálódtak. Így központi szerzőknek kell tekinteni elemzéseiben az amerikai John Rawlst és Ronald Dworkint, illetve az ezt a vonalat a németeknél nagy hatással tovább vívó Robert Alexyt és Ralf Dreiert. Ez a jogelméleti iskola az alapjogi alkotmánybíráskodást illetően az aktivista stílus megalapozója, és például az utóbbi években mint „konstitucionalisták” különböztetik meg magukat Németországban a hagyományos jogdogmatikát és a törvények szabályait középpontba emelő „legalistáktól” (lásd Dreier 1988). Habermas jogirodalom-feldolgozása azt mutatja, hogy egész jogelméleti iskolák estek ki nézőpontjából, amelyek pedig az elmúlt évtizedek domináló iskoláinak számítanak Németországban, és jogászok generációi ezek alapján sajátították el a jogi egyetemen a jogot. A „legalisták” tagadják a széles alapjogi bíráskodás létjogosultságát, és a jog felbomlasztását látják ebben. Ezzel szemben a „konstitucionalisták” a jog súlypontját feltolják az alapjogokhoz, és lehetségesnek tartják ezekből dedukálni az egyedi jogi ügyekig bezárólag a mindenkori jogi döntéseket. Habermast olvasmányanyaga predesztinálja a „konstitucionalista” álláspont elfogadására. Például ezen olvasmányanyag – ezen belül Dworkin jogi elemzése – számlájára írható, hogy Habermas nagyfokú kognitív határozatlanságot lát a jogszabályok szintjén, amit az egyes esetben a bírónak el kell tüntetni – konkretizálás útján kitöltve a hiányos normatív kereteket (Habermas 1992: 298). Egy jogdinamikai réteget komolyan vevő jogtudós ezzel szemben tudja, hogy a laikus szemében határozatlannak tűnő rendelkezéseket a bírácoknak – a szabályok mögött levő jogdinamikai kategóriarendszer fényében – rutinelések sorozatában meghatározott irányokban kell értelmezniük, és ha ezt nem teszik, a fellebbviteli bíróság korrekciója pótolja azt. Habermas elfogadja Dworkin nyomán a kognitív határozatlanság tételét, ám radikális demokrata beállítottsága nem engedi meg, hogy az ő megoldását követve, az alapjogi alkotmánybíráskodást tolja teljes mértékben

e probléma megoldójának szerepkörébe. Tehát míg szelektált jogirodalmi olvasmányanyaga az aktivizmust megalapozó jogelméleti irodalom kérdésfeltevéseihez köti, addig említett demokrata álláspontja nem engedi meg számára az aktivizmus elfogadását – miként a „legalisták” is elutasítják az aktivizmust. Az olvasmányanyaga és álláspontja közötti feszültség azonban – megítélésünk szerint – természetesen bizonyult az aktivizmust elutasító érvek kifejtése terén, másrészt ez az elutasítás az ő esetében „mélyebb belebocsátkozás” és előzetes hezitálás után történik, eltérően attól, mint ami a sokszor ezt megtakarító, és az aktivizmust ab ovo elutasító legalisták jó néhány írásában tapasztalható. Jelezni kell persze, hogy ez a hezitálás bizonyos fokig a végső álláspontját illetően is kettősségeket eredményez, és egyes ezzel kapcsolatos elemzéseiben következetlenségek is kimutathatók.

Habermas radikális demokrata beállítottsága bukkan elő, amikor magának az alkotmánybíróságnak a legitimitását megkérdőjelező érveket elemez. Hogyan egyeztethető össze a népszuverenitás és a hatalommegosztás eszméjével, hogy a parlament törvényeit utólagosan egy nem választásokon alapuló szerv felülbírálja? Pozitív hangsúllyal tárgyalja, hogy ezeknek az elveknek jobban megfelelné, ha a parlament maga alakítana ki saját soraiból egy bíróságszerű szervet, amely elvégezné ezt. „Ezért egyáltalán nem rossz úton jár az a gondolat, hogy ezt a funkciót a törvénykező önkontrollját biztosító másodfokú szerv számára kellene fenntartani” (Habermas 1992: 296; illetve később más formában ugyanezt ismétli meg a 309. oldalon). Nem kerül el Habermas figyelmét az sem, hogy az európai alkotmánybíróságok bölcsőjénél tevékenykedő Hans Kelsen sem tudta megalapozni az alkotmánybíróság elvetésére törekvő Carl Schmitt-tel szemben az alkotmánybíróság *tartalmi* törvény-felülvizsgálatát, hanem csak a törvény-*létrehozás* alkotmányosságának kontrollját tudta igazolni (Habermas 1992: 297).

Ezekből az elemzésekből egy szűk területre visszaszorított alkotmánybíráskodási modell képe rajzolódik ki, és, mint látni fogjuk, bizonyos oldalról ez is Habermas „hivatalos” álláspontjának tekinthető e tárgyat illetően. Amikor azonban szembekerül az európai értelemben vett liberalizmus álláspontjával – Habermas jelzi, hogy az amerikai „liberalizmus” doktrínája európai terminusokban a szociáldemokráciának felel meg –, amely szűk körre akarja visszaszorítani az alapjogi alkotmánybíráskodást, akkor ez ellen fellép: „Akárhogyan ítéljük is meg a hatalommegosztás megfelelő intézményesítésének kérdését, a visszatérés a liberális államfelfogáshoz, amely szerint az alapjogok csak alanyi szabadságjogok az állami hatalommal szemben, és nem jelentenek egyben kötelező alapnormákat a jog összes területe irányában, nem szükséges és nem is lehetséges” (Habermas 1992: 319).

Ha a hagyományos „konstitucionalisták kontra legalisták” tábor megoszlását nézzük, akkor Habermasnak ezek az érvei az aktivisták és a konstitucionalisták táborát segítik. Tényleges álláspontja szerint azon-

ban nem e táborba tartozik. Egy proceduralista alkotmánybíráskodás modellje mellett teszi le a voksot, amely ugyan nem engedi meg a törvények tartalmi felülvizsgálatát az alkotmánybíróságnak, ám azt előírja, hogy a törvénylétrehozás folyamatában az érintettek tényleges részvételét vizsgálnia kell, és amennyiben itt az állampolgárok és politikai szervezetek részvételi jogai nem jelentek meg, akkor jogosult az alkotmánybíróság a törvény alkotmányellenességének kimondására. „Egy ilyen procedurális alkotmányértelmezés az alkotmánybíráskodás legitimitás-problémája megoldásának demokraciáelméleti fordulatot ad” (Habermas 1992:321). Ezzel Habermas csak azt ismétli meg, amit az alapjogi katalógus-táblázatánál már lefektetett: a jog eszméjéből származó alapjogcsoportok konkrét mértékeinek kialakítására a parlament és az állampolgárok empirikus politikai akaratképzési formái jogosultak, nem pedig az alkotmánybíróság dolga, hogy ezt egy természetjogi eszmerendszerből dedukálja.

Röviden tehát Habermas alapjogi alkotmánybíráskodás-konceptiója, mint egyfajta sajátos aktivizmus propagálásaként foglalható össze, amely csak a parlamenti törvényhozás tényleges demokratikusságának biztosítása céljából jogosult, ám a parlamentet háttérbe szorító aktivizmust Habermas elítéli.

Habermasnak ez az álláspontja feltehetően nagy vitákat fog kiváltani az alapjogi aktivizmus ellen/mellett sok éve folyó vitákban. Számunkra mindenesetbe új szempontot adott e problémakör árnyaltabb megközelítésére (lásd korábbi kritikánkat: Pokol 1992; 1993). A magyar alkotmánybíráskodás elmúlt néhány éve ugyanis a német modell egyes megoldásait követve erőteljes aktivizmust fejlesztett ki, és éppen azokat a megoldásokat vette át a németektől, és formálta radikálisan tovább, amelyek az alapjogokat absztrakt etikai értékeknek és az egészet egy értékrendnek fogja fel, és a legnyíltabban a maga számára igényelte az alkotmány alapdöntésének kialakítását (lásd e hitvalláshoz Sólyom László felfogását: 1990; újabban inkább Lábady Tamás alkotmánybíró látszik ezt tudatosan vállalni: 1993). Párhuzamosan azonban a magyar alkotmánybíróság az amerikai gyakorlatból is átvett elemeket – a „pozitív diszkrimináció” és az „egyenlő méltósághoz való jog” fogalmával –, amelyek az Egyesült Államokban számítanak az aktivista alkotmánybíráskodás formuláinak. Ez utóbbi azonban erősebben a törvények létrehozásának kontrollját jelenti, mintsem egy absztrakt értékrenden keresztüli tartalmi kontrollt. Habermasnak a fentiekben jelzett elemzései megvilágító erejűek a kétféle aktivizmus különválasztásában: a procedurális alkotmánybíráskodás eszméjét elfogadó gyakorlat esetén úgy lehet „aktivista alapjogász” az alkotmánybíró, hogy egyben „parlamenti törvénybarát” is tud maradni.

HIVATKOZÁSOK

- Dreier, R. 1988. Konstitutionalismus versus Legalismus.
In: *Festschrift für W. Maihofer*. Berlin/New York: Duncker & Humblott
- Habermas, Jürgen 1971. *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*. Gondolat Kiadó
- 1992. *Faktizität und Geltung. Beiträge zur Diskurstheorie des Rechts und des demokratischen Rechtsstaats*. Frankfurt/Main: Suhrkamp
- Halmi Gábor 1991. Az Új Hölgyfutártól a Szentkoronáig. *Világosság*, 11.
- Lábady Tamás 1993. A helyét kereső alkotmánybíráskodás. *Világosság*, 1.
- Pokol Béla 1984–85. A modern tőkés állami beavatkozás természetének megértéséhez. *Szociológia*, 1-2.
- 1991a Tömegkommunikáció és politika. *Világosság*, 11.
- 1991b *A jog szerkezete*. Gondolat Kiadó, Felsőoktatási Programiroda
- 1992. Aktivista alapjogász vagy parlamenti törvénybarát? A magyar alkotmánybíráskodás jogkonceptiói. *Társadalmi Szemle*, 4.
- 1993. A német alapjogi bíráskodás. *Jogállam*, 1.
- 1994. Habermas jogelmélete. *Magyar Filozófiai Szemle*, 5–6.
- Sólyom László 1990. A láthatatlan alkotmány. *Világosság*, 12.
- Weber, Max 1970. *Állam, politika, tudomány*. Közgazdasági és Jogi Kiadó

